

JEGYZETEK

¹ Dávid László: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest 1981. 328.

² A szentábrahámi unitárius egyházközség levéltára. Az adatokra Jakab Dénes lelkész hívta fel a figyelmet.

³ Uo.

⁴ Maria Dumitrache: Archäologische und baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde 21/1978. 2. 44.

⁵ Dávid i.m. 154.

Dr. ERDŐ JÁNOS

JACOBUS PALAEOLOGUS, AZ ÜLDÖZÖTT ERETNEK

1. A radikális reformáció kiemelkedő, tragikus sorsú képviselője. Személyének és eszmevilágának lényegesebb vonásait kívánjuk a következőkben vázolni.

Élettörténetét¹ hiányosan ismerjük. 1519 körül született Khiosz² szigetén. Apja görög nemzetiségű, Theodor Olimpariosz, kőműves, görög-katolikus, anyja olasz katolikus, Tommasina di Chiavara.³ A katolikus egyház és az inkvizíció irataiban „Giacomo da Chio“ néven szerepel. Humanista hatásra vette fel a „Jacobus Palaeologus“ nevet, azt állítva magáról, hogy az utolsó bizánci császári dinasztia leszármazottja. S bár kortársai közül sokan kétségbe vonták előkelő származását, ő haláláig ragaszkodott felvett nevéhez.

Katolikus nevelésben részesült. Szülei befolyására szerzetes lett a domonkosok rendjében. Bölceleti és teológiai studiumait a rend ferrarai és genovai iskoláiban, majd a bolognai egyetemen végezte.⁴ Ezt követően 1554—1555-ben a konstantinápolyi domonkos kolostorba került.⁵ A reneszánsz és humanizmus táplálták szellemét és sokirányú tehetségét. Egyéni élete a középkori kötöttségek igájából felszabaduló ember nyugtalanságát, igazság keresését példázza.

Önálló gondolkodása miatt korán összeütközésbe került a katolikus egyházzal. Szabadelvű nézeteiért eretnekséggel vádolták meg, elfogták és eljárást indítottak ellene. Barátai és támogatói segítségével azonban sikerült a hitnyomozó törvényszék börtönéből megszöknie. A római inkvizíció végül is távollétében, 1561. március 5-én eretnekség vádjával halálra ítélték. Az ítéletet „in effigie“ végrehajtották, képmását irataival együtt máglyán elégették.⁶ Élete ettől kezdve, nem érezvén magát sehol biztonságban, csupa menekülés és vándorlás. Olaszországból először Franciaországba menekült, ahol ismeretséget kötött a reformáció képviselőivel, anélkül azonban, hogy csatlakozott volna egyházukhoz. Ippolito d'Este

biboros, párizsi pápai legátustól kapott menlevél birtokában, 1562. május végén Tridentbe utazott, hogy az ott üléselő egyetemes zsinat és a domonkos rend generálisa, Vincenzo Giustiniano előtt tisztázza magát az eretnkség vádjá alól, és az egyházzal kibéküljön. Mivel tárgyalásai eredménytelenek maradtak, személyi biztonsága érdekében 1562. szeptemberében Csehországba menekült, ahol a prágai humanisták körében talált védelmet és támogatást. Matěj Kollin ismert humanista segítségével megismerkedett a prágai szellemi élet és a cseh protestánsok képviselőivel, majd házasságot kötött Matěj Kuthen leányával, Eufrozinával. 1563. április havában Kollin ajánló levelével meglátogatta a szászországi protestánsokat, azután felkereste Wittenberget, hogy állást találjon magának az egyetemen, de sikertelenül.

Prágai tartózkodása alatt egyetlen protestáns felekezettel sem lépett szervezeti kötelékbe. A szerzetesrendet elhagyta, de a katolikus egyházzal nem akart nyíltan szakítani. Szólási és cselekvési szabadságát megőrizte. Radikális nézeteit óvatosságból, jövőbeni tervei érdekében, titokban tartotta.

Palaeologus egy ideig Ferdinánd, majd II. Miksa császár védelmét élvezte és politikai szolgálataért a bécsi udvartól kegydíjat is élvezett.⁷ Prágában nem maradhatott sokáig, mivel a császár bizalmát elveszítve, az országot el kellett hagynia.

1571. szeptember végén családjával Lengyelországban keresett menedéket és Krakkóban telepedett le, ahol Dudíth András⁸ volt pécsi katolikus püspök, híres humanista személyében pártfogót és barátot talált.

Az 1571—1581 közötti évek életének legmozgalmasabb szakaszát képezik. Teológiai fejlődése ebben az időben az antitrinitarizmus irányába mutat. Kapcsolatba lépett a lengyel antitrinitáriusokkal és részt vett az egyházukban — „Lengyelország kisebbik református egyháza”⁹ — folyó hitvitákban. Rokonszenvezett a Budny Simon¹⁰ vezette radikális csoporttal, de kritikusan viszonyult a rakowi¹¹ konzervatív párthoz. Vitáinak lezáródását találjuk a Krakkóban írt munkáiban: *De discrimine Veteris et Novi Testamenti; De tribus gentibus Dei; De bello sententia*.

1572-től rövidebb-hosszabb megszakításokkal 1575 őszéig Erdélyben tartózkodott, ahol az 1568. évi tordai ediktum eredményeként a lelkiismeret és a vallás szabadságát biztosítva látta. Ebben az időben külföldről vallásos nézeteik miatt menekülni kényszerülők, mint Johannes Sommer, Adam Neuser, Mathias Vehe-Glirius, Nicolo Paruta, hasonlóképpen itt találtak otthonra és védelemre.

Nem tudjuk pontosan, hogy Palaeologus mikor jött először Erdélybe. Neve az 1560-as években itt ismeretlen volt. Az 1568-ban kiadott *De falsa et vera unius Dei*¹² c. munkában a neve nem fordul elő, holott annak harmadik fejezetében¹³ minden nevezetes külföldi antitrinitáriusról említés történik. Erdély kapcsolatának első eddig ismert adata Dávid Ferencnek 1570. november 29-én Gyulafehérvárról hozzá intézett levele¹⁴, amely tulajdonképpen válasz Palaeologusnak egy előző, ma ismeretlen levelére. Ez az irás arra enged következtetni, hogy a levelezők kapcsolatban állottak egymással és hogy Palaeologus többé-kevésbé ismerte az erdélyi unitarizmus ügyeit.

Palaeologus adataink szerint négyszer volt Erdélyben. Először 1572 februárban jött Erdélybe. Látogatásának célja a tervbe vett törökországi útjának előkészítése és az unitárius egyház megismerése volt.

1573 januárban másodízben kereste fel Kolozsvárt, tavasszal pedig innen folytatta útját Törökországba. Útközben látogatást tett II. Mircea Alexandru havasalföldi fejedelemnél, majd találkozott II. Jeremiás konstantinápolyi pátriárkával, tárgyalásokat folytatott török államférfiakkal és mohamedán vallási vezetőkkel. Végül szülőföldjét Khioszt is meglátogatta. Augusztus 12-én érkezett vissza Kolozsvárra. Az útjáról készített beszámolót — „Epistola Jacobi Palaeologi de rebus Constantinopoli et Chii“ — megküldötte Miksa császárnak, feltehetően azzal a céllal, hogy politikai szolgálatát újból felajánlja a bécsi udvarnak. Egyes feltevések szerint Palaeologus törökországi útja diplomáciai küldetés volt a császár részéről. Mások viszont úgy vélik, hogy megbízója Bekes Gáspár¹⁵ erdélyi trónkövetelő lehetett, aki a szultánnak Erdéllyel kapcsolatos álláspontját akarta volna megismerni.

1573. végén harmadszor jött Erdélybe, hogy Dávid Ferenc idősebb fiát, Hertel Dávidot¹⁶ elkísérje a krakkói egyetemre.

Utolsó és egyben a leghosszabb tartózkodása 1574. tavasza és 1575. ősze közötti időre esik. Kezdetben Kolozsvárt lakott, ahol teljes személyi biztonságot élvezett. 1575 elején, a városban kitört pestis miatt, családjával Gerendi János¹⁷ unitárius földesúr olconai udvarházába költözött. Itt halt meg csecsemőkorú leánykája, Despina, akinek emlékére 1575. szeptember 1-én a község evangélikus templomában márvány sírmeleket helyezett el, mely napjainkig fennmaradt¹⁸.

Palaeologus erdélyi tartózkodása alatt tevékeny munkásságot fejtett ki és azonosult az unitárius egyházal, legalábbis Dávid Ferenc haláláig. 1574—1575-ben a kolozsvári unitárius főiskola tanáráként, majd Sommer János halála után, mint annak igazgatója működött¹⁹. A tervbe vett unitárius szemléletű bibliafordításban fontos szerepet kapott: a görög szövegeket ő fordította volna latinra. Possevino Antal olasz jezsuita egyik munkájában hivatkozik is Dávid Ferenc bibliafordítási tervére: „Az erdélyi antitrinitarizmus előkészületeket tett a Biblia kijavítására“. A szentírás új fordítása nem valósulhatott meg a Báthori fejedelmek unitáriusellenes intézkedései miatt.

Irodalmi tevékenységének leggazdagabb szakasza az 1573—1575 közötti időre esik. Ekkor írta ill. fejezte be fontosabb munkáit: *Catechesis Christiana*; *Disputatio scholastica*; *Theodoro Bezae, pro Castillione et Bellio*; *Commentarius in Apocalypsim*.

Vitatott kérdés, hogy Palaeologusnak milyen hatása volt az erdélyi unitarizmusra, annak „nonadorantizmus“ tanára. Történeti tény, hogy amikor a menekült görög szerzetes Erdélybe jött, itt az unitarizmus már 1568 óta bevett, államilag elismert vallás volt, szervezett egyházal és intézményekkel. Jézus embervolta és nemimádása nem volt új, eszméje tulajdonképpen benne volt az unitárius reformáció központi doktrínájában. Dávid Ferenc, racionalizmusával és a Biblia alapján, önállóan jutott el erre a tanra, melyet következetesen hirdetett műveiben és a hitvitákon. „Semmi nincsen az egész derék szentírásban világosabb és nyilvánvaló tudomány, mint az egy Istenről való tudomány“; „maga a szentírás egy Istent mond, nem hármast, egy Krisztust, nem kettőt“ — állapítja meg a *Rövid Magyarázat* c. művében. Az 1570-ben Palaeologushoz intézett levelében hasonlóképpen világosan utal nonadorantizmusára. 1579-ben, Dávid Ferenc pere alkalmával a nagybányai református pap a gyulafehérvári országgyűlés előtt jelentette ki, hogy Jézus nemimádásának

tana már 1569-ben szerepelt a váradi hitvitán. Ezek szerint Palaeologus hatása abban állhatott, hogy Dávid Ferenc tanaival azonosítva magát, az erdélyi unitarizmusnak radikális irányba való fejlődését támogatta.

Palaeologus erdélyi tartózkodásának az 1575. július 9-i kerelőszentpáli ütközet vetett véget, ahol Bekes Gáspár trónkövetelő döntő vereséget szenvedett Báthori Istvántól. A győztes fejedelem, aki az ellenreformáció buzgó híve volt, valláspolitikájának²¹ megfelelően mind ellenségesebben lépett fel az unitáriusok ellen. Ezek után Palaeologus többé nem látta biztonságosnak itteni életét és 1575 őszén visszatért Krakkóba. A lengyel királyválasztás alkalmával II. Miksa mellett agitált, azzal az elgondolással, hogy megpróbálja a császár bizalmát visszaszerezni. Báthori István megválasztása után azonban tanácsosnak látta Lengyelországot elhagyni. Morvaországba ment, ahol egyik barátja, Jetrich Kunovice biztosított menedéket számára Hluk-i birtokán.

Morvaországi tartózkodása alatt elszigetelődött az erdélyi unitáriusoktól. Dávid Ferenc pere és elítélése fordította figyelmét újból Erdélyre. Részt vett a Dávid Ferenc igazolását szolgáló *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Iesu Christi in precibus*²² c. védírat szerkesztésében és kiadásában. Tőle származik a könyv lényegét képező „Confutatio”²³ c. értekezés, melyben védelmébe veszi az erdélyi reformátor tanát Jézus embervoltáról és nemimádásáról. Hangsúlyozza, hogy Dávid Ferencet igazságtalanul ítélték el, mert a „communis propheta”²⁴ értelmében vitás vallási kérdésekben a zsinat illetékes határozni, nem pedig a világi hatóság. Végül élesen bírálta és elmarasztalta a lengyel „Kisebb egyház”-at Dávid Ferenc ügyében hozott elfogult határozatáért.²⁵

A „Confutatio” éles hangvétele és állásfoglalása Dávid Ferenc mellett arról tanúskodik, hogy Palaeologus addigi óvatos eljárásával ellentétben mind nyiltabban azonosult az unitarizmussal.

A katolikus egyház nem hagyott fel Palaeologus üldözésével. Elfogatását II. Rudolf császár készítette elő, aki 1581. szeptember 9-én Ausztria helytartójának, Ernő hercegnek, egy ma már nem ismert levelére küldött válaszában, nyomozást rendelt el az „ariánus könyvek” terjesztése ügyében. Egyben a helytartó véleményét kérte arra nézve, hogy Palaeologust ki kell-e utasítani az országból vagy be kell-e őt börtönözni.²⁶ A császár levelében említés történik Trombitás Jánosról is, az ismert világi unitáriusról. A nyomozás nem maradt titokban. 1581. november 18-án Heinrich Blysem jezsuita Bécsből már jelentette Claudio Aquavivának, a rend főnökének, hogy „egy bizonyos Palaeologus nevezetű eretnek titokzatos módon nagyon sok szentháromságellenes írást terjesztett Morvaországban, ahol jelenleg is tartózkodik. Most helyének fellelése ügyében nyomozás folyik, illetve annak megállapítása érdekében, hogy hol rejtegeti írásait, hogy mielőtt nyomdába kerülnének, ellenőriztessenek vagy még inkább tűzre téttessenek.”²⁷

Ugyanazon év december 13-án a császár utasítására Stanislav Pavlowsky olmützi püspök Palaeologust elfogatta és Bécsbe kísértette. A bebörtönzés oka a püspök szerint politikai: Palaeologus „két úrnak akart szolgálni”. Bonhomini bécsi nuncius hasonlóképpen feltételezi, hogy a menekült szerzetest a lengyelekkel és a törökkel való kapcsolatai miatt tartóztatták le, mert „bizonyos, hogy pusztán vallási okok miatt sohasem vették volna őrizetbe”.²⁸ Dudith András ezzel szemben azt állítja, hogy Palaeologus elfogatásának valódi oka vallási nézetei.²⁹

A császár a kivizsgálás befejezése előtt nem akart dönteni Palaeologus kiadatásáról a katolikus egyháznak. Olyan személyről volt szó ugyanis, aki évekig a Habsburg uralkodók szolgálatában állott, és sokat tudott a bécsi udvar politikai titkaiból. A vizsgálat során nem igazolódott be az a vád, hogy Palaeologus idegen állam szolgálatában állott volna. Ezzel azonban helyzete nem javult. Írásait a teológusok is átolvasták, azokban olyan vallási nézeteket találtak, melyek a katolikus egyház szerint eretnekek. Ezen az alapon a pápa ismételt kérésére Bonhomini nuncius 1582 áprilisában megszerezte a császár engedélyét az inkvizíció által elítélt és megszökött görög szerzetes kiadatásához. A döntés érthető nyugtalantságot váltott ki a protestánsok körében. Agost Szász választófejedelem és János Kázmér rajnai palatinus tiltakoztak ellene, de eredmény nélkül. 1582. május 27-én indították el Palaeologust fegyver kísérettel, és valamikor július végén, augusztus elején érkezhetett Rómába, ahol közel három évig tartották az inkvizíció börtönében.

Perceinek lefolyását nem ismerjük. Az ítélet azonban már előre biztos volt, mivel azzal vádolták, hogy Európa-szerte ő terjesztette a legveszedelmesebb eretnek tanokat. 1583. február 13-án, mint visszaeső eretneket máglyahalálra ítélték. Február 17-én, a kivégzés napján, az elítélt kérésére és ígéretére, hogy az egyházzal kibékülni akar, XIII. Gergely pápa felfüggesztette az ítélet végrehajtását, de azzal a feltétellel, hogy nyilvánosan visszavonja eretnek tanait. Palaeologus ezt a feltételt teljesítette. A kivégzést azonban csak elhalasztották. A hitnyomozó törvényszék március elején hozott határozata értelmében 1585. március 23-án a Torre di Nona római börtön udvarán Palaeologust lefejezték, testét pedig iratáival együtt a Campo di Fiorii-n máglyán még aznap elégették.³⁰

2. Palaeologus a humanizmus és a reformáció eszmevilágából merítő kritikái szellem, egyéni hangvételű antitrinitárius teológus volt. Hitbuzgalma, széleskörű tudása, igazság keresése és lankadatlan tevékenysége magában sűriti a reformáció kiemelkedő egyéniségeinek legjellemzőbb tulajdonságait.

A hitújítás hívének számított, de nyíltan egyik protestáns felekezethez sem csatlakozott. A keresztény anyaszentegyház egységének volt a hirdetője, és annak tagja kívánt maradni.

Gondolkodása, a reformáció fejlődésének korábbi szakaszain továbbhaladva, az unitarizmushoz jutott el. Teológiai alapállását a biblicizmus, ésszerűség és dogmaellenesség jellemzi. Minden törekvése arra irányult, hogy a vallást felszabadítsa a dogmák uralma alól és az őskeresztény hitet visszaállítsa eredeti tisztaságába. Ugyanakkor a keresztény gondolkodást és világnézetet akarta ésszerűbbé és humanusabbá tenni.

Palaeologus eszmevilága teocentrikus. Istent szellemi valóságnak, abszolút szentségnek és jósnak fogja fel. Transzcendens voltánál fogva elkülönül a tökéletlen világtól, megengedi, hogy az a maga törvényei szerint működjék, de azokat bármikor felfüggesztheti.³¹ Abszolút jósága gyökeresen különbözik az ember jóságától. Tulajdonságai közül a teremtést és gondviselést emeli ki.

A szentháromság dogmáját az antitrinitarizmus korai szakaszára jellemző bibliai, logikai és filológiai érvekkel bírálta és tagadta. A dogmát teológusok és zsinatok alkották Jézus halála után, és kényszerítették a keresztényekre. A háromság helyett Isten oszthatatlan egységét tanítja.

Az egyedüli Istent Atyának fogja fel, az emberek pedig a gyermekei. A teljes hódolat és tisztelet egyedül az Atyát illeti az ember részéről.

A háromság tagadása nem volt új nézet, végigvonult a kereszténység történetén. A humanisták bibliakritikája a figyelmet újból erre a dogmára irányította. A 16. században az antitrinitarizmus mint radikális reformáció mozgalom Európa-szerte jelentkezett.

Palaeologus korán találkozhatott antitrinitárius nézetekkel. Ismerhette Erasmus 1516-ban kiadott görög Újszövetségét³², melyből a szerző kihagyta a háromság legfontosabb újszövetségi bizonyítékát, az 1Jn 5,7 verset, mint késői betoldást. Az antitrinitáriusok nem mulasztották el, hogy vitairataikban Erasmus szövegkritikai megállapításaira ne hivatkozzanak. Ugyanakkor a katolikus egyház részéről sokan Erasmust áriánus eretnekséggel vádolták meg. Hozzájuthatott Serveto Mihály munkáihoz³³, melyekben az író élesen bírálta a háromságot és az őskeresztény istenhitet akarta helyreállítani. És találkozhatott olasz, lengyel és erdélyi antitrinitárius munkákkal is, melyek Európa-szerte terjedtek.

A háromság bírálata Palaeologus számára sohasem volt önálló, más kérdéseket háttérbe szorító cél, hanem reformprogramjának csupán egy része, mellyel közelebbről két munkájában is foglalkozott. A *Catechesis Christiana*³⁴ c. művében a reformáció nagy kérdései között megvitatásra került a háromság is. Az egyik szereplő, a zsidó Sámuel azt bizonyítja, hogy az Ószövetségben nincs szó a háromságról; a továbbiakban megállapítást nyert az is, hogy az első három evangéliumban nyoma sincs a háromságnak. A főszereplő — „Pásztor“ — (Dávid Ferenc alakja) meggyőzően érvel a háromság ellen, és az egy Isten igazságát bizonyítja.

*Disputatio scholastica*³⁵ c. munkájának központi kérdése a háromság dogmája. A vitairat azzal kezdődik, hogy az Úr elnöklete alatt üléselő égi tanács megdöbbenéssel értesül arról, hogy az emberek legnagyobb része egy hármas istenséget imád. Azokat, akik ezt a tant nem fogadják el, üldözik, sőt meg is ölik. Isten elhatározza, hogy a kérdés végleges tisztázására és a tévtan megszüntetésére zsinatot hivat össze a földön. Jósias királyt (János Zsigmond megszemélyesítője) bizza meg a gyűlés összehívásával és levezetésével. A király Janopolisba (Gyulafehérvár) hívja össze a zsinatot, melyen részt vesznek a kereszténység híres tanítói, a reformátorok, pápák, királyok, valamint Dávid Ferenc vezetésével erdélyi unitárius prédikátorok és vezető világi emberek. A befejezetlen munka gúnyosan mutat rá a nagy teológusok ellentmondásos háromságértelmezésére, és kiemeli, hogy éppen Dávid Ferenc az, aki rávezeti őket a dogma helyes értelmére. Az unitárius képviselők a vita folyamán igyekeznek a háromság *bizonyítékait* cáfolni és az egy Istent bizonyítani a Bibliából.

Palaeologus a háromság gyakorlati következményének tartja, hogy a zsidók és mohamedánok ellenséges magatartást tanúsítanak a keresztényekkel szemben. Ennek megszüntetése és megtérítésük első feltétele az, hogy a keresztények a háromság helyett újból az egy Isten tanát fogadják el.

Jézusról azt tanítja, hogy ő isteni erővel felruházott ember, az Ószövetségben megígért Messiás-Krisztus, aki emberek felett áll, de természete emberi, olyan mint a miénk. József és Mária gyermeke volt, semmiben sem különbözött a történelemben ismert messiásoktól, mint pl. Ábrahámtól, Mózesztől, Dávidtól.

Krisztus küldetésének célja az volt, hogy Mózes követőit, a választott népet bűnbánatra hívja, és hogy a zsidók királya legyen. Tanításával, valamint csodás és rendkívüli eseményekkel igyekezett az embereket meggyőzni messiásvoltáról. A zsidók azonban nem ismerték el, a nép vezetői pedig nem fogadták el királyukul és megölték. Krisztus feltámadása és mennybemenetele után elküldötte tanítványainak az isteni lelket és meghagyta nekik, hogy az evangéliumot minden népnek hirdessék.³⁶ Krisztus uralkodása akkor fog kezdődni, amikor a világ vége eljön.

Krisztus istenségét Palaeologus tagadta, mivel az Újszövetség ezt nem tanítja. Jézus nem Isten, ő nem megváltani jött a világot, hanem királyként uralkodni azon. Ezért Őt imádni nem kell, személyét csak a Messiásnak kijáró tisztelet illeti meg.

Az emberről szóló tanítása Pelagius³⁷ teológiájának hatását mutatja. Az Ószövetség alapján hirdeti, hogy az ember Isten teremtménye, a teremtettség tudata hozzátartozik vallásos élményéhez. Az ember jóra és rosszra való hajlammal születő értelmes lény, aki azzá lehet, amivé lenni akar. Az ész vizsgálja a hit meglátásait és képes Istent is megismerni. Az értelem kiemelése és az ésszerűsége való törekvése a vallásban megegyezett a radikális reformáció elvi álláspontjával.

A determinizmusmal szemben Palaeologus a szabadakarat híve volt. Isten gyermeke szabadakaráttal bíró erkölcsi lény. Szabadakarata egyetemes emberi tulajdonság, mely nincs a kereszténységhez kötve. Az ember Isten törvénye mellett vagy ellen határozhat, a jó és a rossz között választhat, vagyis erkölcsi cselekedetet vihet végbe. Ha a jót választja, akkor Isten kegyelmét élvezi, ha viszont a rosszat, akkor Isten büntetését kell tapasztalnia. Szabadakaratra utal az ember erkölcsi felelőssége és köteleltségtudata; ez az istentisztelet alapja. Szabadakarat nélkül semmiféle közösségi élet nem volna lehetséges.

Az ember hite és jócselekedete, vallása és erkölcsisége egymástól elválaszthatatlan. Az erkölcsi élet szükségképpen következik a hitből. Jócselekedet és megfelelő keresztény élet nélküli hit tulajdonképpen halott önmagában. A jócselekedetet nemcsak a felebaráti szeretet, hanem az ember erkölcsi tökéletesedése is szükségeli.

Palaeologus kétségbe vonja a bűnbeesésről szóló ószövetségi tudósítás történeti hitelességét és elveti az ember megromlásáról és jóra való képtelenségéről szóló hagyományos keresztény tant. Ehelyett azt tanítja, hogy a bűn rossz szándékból, vágyódásból, magaviseletből eredő cselekedet, lényegében engedetlenség Isten törvényével szemben, melyre a rossz nevelés és a meg nem felelő környezet ösztönöz. Arra a kérdésre, hogy miért hajlunk mégis a bűnre, Palaeologus felelete az, hogy megszokás következtében a rosszra való hajlam második természetünké válik.

Az embernek vállalnia kell a bűnért járó büntetést, mely a kegyelmi állapot és az örökélet elvesztésében áll. A bűnös ember jóra való képessége azonban nem semmisül meg, csak meggyengül, de az erkölcsi szabadság gyakorlása által újból megerősödhetik.

Palaeologus nem fogadja el az eredendő bűn dogmáját.³⁸ Velünk született bűn nincs. A jó és a rossz nem születik az emberrel, hanem az élete teszi jóvá vagy rosszá. Ádám engedetlensége egyéni jellegű véték volt, ennél fogva nem terjedhetett át leszármazottjaira. A gyerme-

kek ma is olyan állapotban jönnek a világra, mint amilyenben Ádám és Éva volt a bűn elkövetése előtt. Máskülönben Ádám bűne csak reá nézve volt rossz következményű, de utódaira nem, vagy csak annyiban, hogy rossz példát szolgáltatott nekik. Az *An omnes uno Adamo descenderint* c. munkájában vitatja, hogy Ádám és Éva lett volna az emberek őse. Éppen ezért az egész emberiség nem is örökölhette bűneiket.

Palaeologus szerint az ember saját erejéből, hit által és a jónak követésével képes üdvözülni. Isten törvénye minden embernek egyenlő esélyt ad és mindenkit egyforma mértékkel mér; a törvénszegők számára is biztosítja a hibák kijavításának és a bűntől való szabadulásnak lehetőségét. Mindenkinek saját akaratótól függ olyan életet élni, mely üdvözíti vagy kárhozatra juttatja.

Az üdvözülés alaki feltétele, hogy az embernek Isten valamelyik népéhez kell tartoznia: zsidókhöz, keresztényekhez, vagy mohamedánokhoz. Tartalmi feltétele pedig az egy Istenben és Jézus messiásvoltában való hit. Ennek kiegészítője az üdvösségre való lelki felkészülés, mely a bűn felismerésében, megbánásában, megtérésben és az ember életének megjobbításában áll.

Isten kegyelmével segíti az ember üdvözülését. Közvetett segítsége a „Törvény“ az Ószövetségben, és „Jézus élete és tanítása“ az Újszövetségben. Közvetlen segítsége az ember lelkében nyilvánul meg, a megtérésben és az egyéni élet jobbításában. Isten a kegyelmi állapot elvesztésének félelmével fékezi a rosszat, az üdvösség jutalmának ígéretével pedig ösztönöz a jóra.

A zsidók Palaeologus szerint Istentől ígéretet kaptak az üdvösségre. Krisztus halála következtében azonban kiváltságukat elvesztették. Ennek oka egyfelől az, hogy nem ismerték el Krisztus személyében a Messiást, másfelől pedig az, hogy nem értették meg az evangélium jelentését, mely szerint az üdvözülés lehetősége azokra a népekre is kiterjed, melyek nem Ábrahámától származtak. Ezután csak úgy üdvözülhetnek, ha Krisztust elismerik Messiásnak. Az üdvözüléshez azonban nem elégséges ez a hit, a Biblia megkívánja a hitből fakadó jó cselekedeteket is.

Etikai nézeteinek kifejtésére a lengyel „Kisebb egyház“ rakowi pártjával folytatott vitái adtak alkalmat. A rakowiak etikai radikalizmusával szemben Palaeologus tanítását a konzervativizmusig elmenő józan realizmus jellemzi. Őt a jelen valósága érdekelte. A hierarchikus függőség és alárendeltség elvén alapuló társadalom, melyet az isteni és természeti törvények egyaránt támogatnak, három rendre tagolódik. Az elsőhöz tartoznak a világi hatalom képviselői, valamint a szülők, rokonok, egyházi és világi tanítók, vagyis azok, akik „valamilyen természeti törvény erejére támaszkodva parancsolóink lehetnek“, és akik hatalmukat Isten nevében gyakorolják. Irántuk az emberek tisztelettel, szeretettel és engedelmességgel tartoznak. Az állam vezetői az első helyet foglalják el. A második csoportot a család alkotja, melynek feje az apa; ide tartoznak a családtagok és a szolgák. A harmadik rendet embertársaink képezik, akiket kötelesek vagyunk segíteni. Ebben a társadalmi rendben mindenkinek megvannak az őt megillető jogai és kötelességei.³⁹

Palaeologus társadalmi szemlélete konzervatív, de tanításában mégis kora égető szociális kérdései jelentkeznek, mint pl. az értékhalmozás, uzsora, kölcsön, munkanélküliség.

Sokat foglalkozik a családdal, elismeri fontosságát és összekötő szerepét a társadalom csoportjai között. Csak a nős embert tartja a társadalom teljes jogú tagjának. A házasság állandóságát tanítja; a válás csak házasságtörés esetében engedhető meg. A hagyományos szülői tekintély mellett foglal állást.

Politikusként tartotta magát és készséggel vállalkozott ilyen feladatokra. Politikai nézetei konzervatívok. Az állam ideális mintáját az abszolutisztikus rendszerben találja meg. A legfőbb világi és egyházi jogokat az abszolút uralkodó személyében összpontosítja, ugyanakkor az egyén jogait alapvetően korlátozza. Különös tisztelettel nyilatkozik a különböző politikai és vallási felfogást képviselő uralkodókról mint pl. II. Miksa, Erzsébet, János Zsigmond. Politikai terveiben helyet kapott a vallási érdek is. Az „Adversus Pii V. proscriptionem Elisabethae reginae Angliae“ c. munkájában a világi hatalom isteni eredetét és elsőbbségét tanítja az egyházzal szemben. Vallási ellentétekben az egyensúlyt a világi hatalom teremtheti meg.

Az adott társadalmi viszonyok között szükségesnek tartotta az állam és az egyház együttműködését, hogy az Isten által számukra kitűzött célokat el tudják érni. Ha az egyház engedelmes, tiszteletet és jóindulatot mutat a világi hatalom iránt, akkor az állam kötelessége védelmezni és ápolni az isteni igazságot, melynek letéteményese az egyház. Az uralkodó feladata terjeszteni az isteni igazságot, mert őt az Isten pallósjoggal ruházta fel a gonoszok ellen.⁴⁰

Éles vitát folytatott a „Kisebb egyház“ rakowi pártjával, mely vallási alapon akarta a lengyel társadalmat újjáformálni. A rakowiak mereven ragaszkodtak a Hegyi beszéd tanításához, hogy „ne szálljatok szembe a gonosszal“. Ennek alapján tagadták az állammal való mindenféle együttműködést: közhivatal vállalást, esküt, katonai szolgálatot, a halálos ítélet jogosságát, a háborúban való részvételt. Palaeologus vitatta, hogy a rakowiak helyesen értelmezik a Hegyi beszéd tanítását. Jézus ugyanis nem kívánja követőitől, hogy félrevonuljanak a társadalomtól. Ő nem helyezte hatályon kívül az állam jogát, hogy a törvény megszegőit ne büntesse, és hogy a polgárok szükség esetén ne folyamodjanak védelemért a világi hatalomhoz.

A világi hatalom isteni eredetére való hivatkozással Palaeologus aktív részvételt követelt az emberektől a közügyek és az állam szolgálatában. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta a világi hatalom halálraítélési jogát, (ius gladii), mely a kereszténység előtt már régen létezett, ezt Krisztus érvényben hagyta. Amikor a magisztrátus egy gyilkost halálra ítél, csupán a társadalom iránti kötelességét teljesíti és nem követ el gyilkosságot. A magisztrátus joga és kötelessége, hogy az embert támadójával szemben megvédje, hogy ítéletet hozzon és büntetést szabjon ki a törvényszegőkkel szemben.⁴¹

„A keresztények számára a fegyverviselés törvényes — állítja Palaeologus — azért, hogy országuk határait megvédjék, önmagukat megmentésük és az ellenséget kiirtsák; aki másképpen cselekszik és visszautasítja, hogy ilyen esetben fegyvert fogjon, az gonosz és méltatlan a keresztény névre.“⁴²

Az államnak joga van fegyvert használni, hogy a külső ellenséggel szemben magát megvédje. Jézus tanítása, amire a rakowiak hivatkoznak, hogy „akik kardot fognak, kard által vesznek el“ (Mt 26,52) csak

a prófétákra és papokra vonatkozik, de nem a világiakra. Különbséget tett a hódító és védelmi háború között. Az ország védelmében viselt háború szerinte „összhangban áll Isten törvényével.“ Egy olyan ember, aki javainak és örökségének védelmétől tartózkodik és Isten törvénye mögé rejtőzik, etikai szempontból árulónak minősül.

Jézust a törvényesség úttörőjének tartotta, aki a „ne szálljatok szembe a gonosszal“ parancsával azt akarta elérni, hogy az ember ne ragadtassa el magát a bosszú szenvedélyétől, és ne akarjon minden áron saját hatáskörében elégtételt szerezni az elszenvedett sérelemért. Az elenség szeretetét Palaeologus szerint nem lehet messze vinni, nehogy a felebarát és a közösség szeretete között összeütközés keletkezzen.

A felekezeti türelmetlenségtől a politikai ellentétektől feszülő világban Palaeologus a vallási béke és egység útját kereste. A korabeli Európában toleranciát és lelkiismereti szabadságot csak Erdélyben és Lengyelországban talált; ez a két állam engedélyezte az unitarizmus működését. Állást foglalt a türelmetlenség ellen, elítélte vallási kérdésekben az erőszak alkalmazását, és kétségbe vonta az üldözés vallási igazolását. Tűrjük el egymást és ne ítéljük el a másikat hitét — hirdeti az üldözött eretnek.

A vallási türelmességet a legfőbb erénynek tartotta, a tolerancia számára azonban csak egy állomást jelentett a vallásszabadsághoz vezető úton. A katolikusok és protestánsok közötti ellentét megszüntetéséért, az egymás ellen küzdő eszmék, tanok harcában mindig azt kereste, ami bibliai, ésszerű és igaz, hogy aztán kölcsönös engedményekkel megvalósulhasson a keresztény egyetértés és béke.

Küzdött a lelkiismereti szabadság biztosításáért. Az egyénnek joga van szabadon megvallani hitfelfogását. A *Theodoro Bezae pro Castillione, et Bellio* c. iratában a lelkiismereti szabadságért küzdő Castelliot vette védelmébe. Meggyőződése volt, hogy az ember lelkiismerete fölött semmiféle hatalom nem gyakorolhat erőszakot.

A kereszténység egysége helyreállításának lelkes híve volt. Felfogása szerint a keresztények kezdetben egyetlen igaz egyházat alkottak, mely a századok folyamán különböző felekezeti egyházakra szakadt. Az egység felbomlását a krisztológiai és háromsági hitviták, valamint a pápaság idézték elő. A keresztényeknek most arra kell törekedniük, hogy a vallásfelekezeteket rávegyék a krisztusi egyház egységének visszaállítására. Ennek a közösségnek teljes jogú tagjai lehetnek a katolikus mellett a görögkeleti és a protestáns egyházak.

A *De tribus gentibus Dei* c. munkájában a zsidók, keresztények és mohamedánok egyenlőségét hirdeti, szemben a megkülönböztető keresztény felfogással. A három világvallást, valamint a keresztény felekezeteket mind egyenlő értékűnek tartotta; ezen az alapon őket türelemre és a lelkiismereti szabadság tiszteletbentartására hívta fel.

Foglalkozott a zsidó, keresztény és mohamedán vallás egyesítésének a lehetőségével is. Az uniót vallásuk közös elemei segíthetik elő, mint pl. Isten törvényének betartása, Jézus személye és tanítása, a választottak csoportjába való tartozás. Érdekes meglátása, hogy a keresztény felekezetek és a három világvallás egyesítésének alapját az unitárius vallás alkotná. Az erdélyi és litván unitáriusok a híd szerepét tölthetnék be a zsidó és mohamedán vallások felé.

Az Újszövetség alapján, a reformáció tanításával összhangban, két szertartást fogadott el: a keresztséget és az úrvacsorát. Ezek a cselek-

mények az Isten és ember közötti szövetség külső jelei, melyek által a keresztény ember Krisztus követőjének és a keresztény egyház tagjának vallja magát. A szertartásoknak nincs természetfeletti hatásuk, és az üdvözülésnek nem feltételei.

A keresztység az új egyháztagok formális beavatási szertartása, melyet a pogányok számára tart szükségesnek. A keresztény szülők gyermekeire ez a szertartás nem kötelező. A gyermek keresztiséget az Új-szövetség alapján a felnőtt keresztiséggel helyettesítette.

Az úrvacsora Krisztus haláláról való egyszerű megemlékezés, az utolsó vacsora szellemében. Az őskeresztények is vacsora után gyakorolták, imádsággal és hálaadással egybekötve. Jézus meghagyása, hogy „ezt cselekedjétek az én emlékezetemre“ (1Kor 11,24) azt jelenti, hogy a keresztényeknek úrvacsora alkalmával Jézusra és tanaira kell emlékezniök.

Jacobus Palaeologus jelentős helyet foglal el az antitrinitarizmus történetében. Irodalmi hagyatékának túlnyomó része kéziratban maradt fenn. Új teológiai rendszert nem alkotott, de tanai a keresztény vallás majdnem valamennyi pontját felölelik. A Biblián alapuló ésszerű kereszténység, a dogmaellenes szabad gondolkodás és a vallási felvilágosodás ügyét szolgálta. Hatása nem múlt el nyomtalanul. Nézetei a radikális reformáció eszmevilágát gazdagították, és az antitrinitarizmus különböző irányjaiba épültek bele.

Az üldözött eretnek élete egy izgalmas és tanulságos fejezet annak a küzdelemnek történetében, mely az ember felszabadításáért, a lelkiismeret és vallás szabadságáért folyt a 16. századbeli Európában.

JEGYZETEK

¹ Jacobus Palaeologus életrajzával és tanaival foglalkozó nevezetesebb munkák:

Landsteiner, K., *Jacobus Palaeologus*. Separat-Abdruck aus dem Programme des Josefstadter Gymnasiums, Wien 1873.; Pirnát A., *Jacobus Palaeologus*, in *Studia nad arianizmen*, Warszawa 1959, 73—130. Uő., *Die Ideologie des Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp 1961, 54—116 és 199—206.; Rill, G., *Jacobus Palaeologus* (kb. 1520—1585). Ein Antitrinitarier als Schützling der Habsburger. „Mitteilungen des Oesterreichischen Staatsarchivs“ 16 B, 1963, 28—85.; Dostalova-Jenistova, R., *Jakob Palaeologus*, „Byzantinistische Beiträge“, Berlin 1964, 153—175. Uő., *Autografy Jakuba Palaeologa w trebonském archivum*, „Zprávy Jednoti klasických filologů“ 6, 1964, 150—160. — Uő., *Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus*. Ein Beitrag zur Frage der Wirkung des italienisch gebildeten Griechentum in Mitteleuropa, in: *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neuern Zeit*, Berlin 1968, 35—44. Uő., *Traktát Jakuba Palaeologa „An omnes ab uno Adamo descenderint.“* „Listy filogické“ 1969, 281—288. Uő., *Tri dokumenty k pobytu Jakuba Palaeologa v Cechách a na Moravě*, „Strahovská knihovna. Sborník Památníku narodního písemnictví“, nr. 5—6/70—71, 331—339.; Szczucki, L., *W Kregu myslícíeli heretyckich*, Wroclaw 1972 — magyar nyelvre fordította Varsányi István és Schulek Tibor, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó* címen, Bp 1980.

² Égei-tengeri sziget, amely 1347-től a Genovai köztársaság uralma alatt állott; 1566-ban a törökök hódították meg.

³ Genova melletti város.

⁴ Modena, *Archivio di Stato*, Regulari, cassetta 87. Vö. Rotondo, A., *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino 1974, 193—195.

⁵ Szczycki, L., *Két XVI. századi eretnek gondolkodó*, Bp 1980, 16.

⁶ Uo. 25.

⁷ Rill, L., *Jacobus Palaeologus* 60. I. 145. láb. — Dostálova, R., *Autografy* stb. 158. I. 11. láb.; Landsteiner, K., *Jacobus Palaeologus*, 37.

⁸ Dudith András (1533—1589) katolikus főpap, 1561-ben tinnini, 1562-ben csanádi és 1563-ban pécsi katolikus püspök lett. 1562-ben részt vett a tridenti zsinaton. Humanista műveltségű, szabadgondolkodó, 1567-ben püspöki tisztségéről lemondott. A protestantizmushoz csatlakozott, de egyik felekezetnek sem lett tagja. Teológiailag az unitarizmushoz közeledett és a vallási türelem mellett foglalt állást.

⁹ A lengyel református egyház konzervatív és szabadelvű antitrinitárius szárnya közötti ellentét az 1560-as évek elején mind jobban elmélyült. Miután az 1565. évi Pietrkow-i hitvita eredménytelenül felbeszakadt, a többségben lévő konzervatívok kizárták egyházukból az antitrinitáriusokat, mint eretnekeket. A kizárt szabadelvű párt tagjai még abban az évben új egyházat szerveztek, melyet hivatalosan „Lengyelország kisebbik református egyháza”-nak neveztek el. (A továbbiakban: „Kisebb Egyház”)

¹⁰ Budny Simon (1533—1595?) litván származású, széleskörű teológiai tudással rendelkező unitárius lelkész. Radikális teológiai és konzervatív etikai-társadalmi nézeteket vallott. Értékes irodalmi tevékenységet fejtett ki: 1572-ben lengyel fordításban kiadta az Ószövetséget, 1574-ben pedig az Újszövetséget; 1576-ban jelentette meg „A keresztény vallás fő hittételeiről” c. munkáját.

Jézus embervoltát és nemimádását hirdette, ezért az 1582. évi Lukławice-i és az 1584. évi Wegrów-i zsinat kizárta a Kisebb egyházból.

¹¹ A „Kisebb egyház” szellemi központja Rakow városa volt, melyet 1569-ben Sieninski János református földesúr alapított. Az új város lakóinak vallászabadságot biztosított. A hitükért üldözöttek, számos antitrinitárius is, itt találtak menedéket. A „kisebb egyház” híveiből egyházközség alakult; 1602-ben iskolát alapítottak, majd nyomdát állítottak fel. A városban több fontos zsinatot tartottak. 1974-ben Rakow nevét hivatalosan „Arianke”-re változtatták.

¹² *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione* libruo. *Autoribus ministris ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania. Albae Juliae* [1568 typ. Hoffhalter.]. Unitárius vitairat, szerkesztője feltehetően Dávid Ferenc lehetett Blandrata Györggyel együtt. A kötet nyugat-európai, erdélyi és lengyel unitárius írók műveiből készült válogatások gyűjteménye. A szentháromság dogmájának keletkezésével, kialakulásával és cáfolatával foglalkozik, valamint az unitárius reformáció hitelveit fejti ki. Széles körben elterjedt unitárius vitairat.

¹³ A fejezet címe: *De origine et progressu triadis, deque sophisticis et variis reclamatoribus*. D—G. (45—57)

¹⁴ A levelet először Landsteiner, K. közölte „*Jacobus Palaeologus*” c. művében; azután Jakab Elek „Dávid Ferenc emléke” II. 12—13. c. munkájában.

¹⁵ Bekes Gáspár, (1520.—?, 1579) János Zsigmond fejedelem tanácsosa és kancellárja. Az unitárius egyház buzgó híve és támogatója; jelen volt a gyulafehérvári második hitvitán 1568-ban; a nagyváradi dispután 1569-ben elnökölt. A fejedelem halála után tekintélyes pártja volt a fejedelemségre, de 1575. júl. 9-én a kerelőszentpáli csatában Báthori Istvánnal szemben vereséget szenvedett. Lengyelországba menekült, ahol Báthori István lengyel király részéről kegyelmet nyert és számos kitüntetésben részesült.

¹⁶ Dávid Ferencnek két fia volt, az idősebbik Hertel Dávid (1560—1582), a kisebbik Hertel János (1565—? — 1630?). Lásd Pokoly József, *Bogáthi magáról és*

Dávid Ferenczről. Keresztény Magvető XXXVII/1902/261—266.; Binder Pál, *Dávid Ferenc családja: a kolozsvári Hertel nemzetség*. KerMagv 85/1979, 104—125.

¹⁷ Gerendi János, Torda megyei földesúr aranyosgerendi és olcónai (Szeben megye) udvarháza az unitárius reformáció eszméinek egyik világi bázisa, egyben a külföldről szabadelvű vallásos nézeteik miatt menekültek otthona is. A gerendiek szabadelvű körét Báthori Zsigmond fejedelem politikai okokból 1594-ben felszámolta.

¹⁸ Gündisch, Gustav, *Zum Siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus*, in: *Revue Des Études Sul-Est Européennes*, Tome IV—1966. Nos 1—2. Bucarest 1966, 75—79.

¹⁹ Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900)* II. k., 1935, 368.

²⁰ *Atheismi Lutheri, Melanchtonis, Calvini, Bezae, Ubiquitariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum et aliorum nostri temporibus haereticorum*. Vilna, 1586, 74—75; Lásd: Jakab Elek, *Dávid Ferencz emléke*, Bp 1879 211; Gál K. i. m. II. k. 383; Sandius, C., *Bibliotheca Antitrinitariorum*, Freistadt 1684, 57.; Erdő János, *The Biblicism of Ferenc Dávid* in: *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*. Bp 1982, 49.

²¹ Lásd a fejedelemnek XIII. Gergely pápához intézett levelét 1574. szeptember 14-ről.

²² A latin nyelvű kiadvány szerkesztői voltak Palaeologuson kívül Hertel Dávid (Dávid Ferenc fia) és Glirius-Vehe Mátyás. A könyvnek három kiadása ismeretes. Az első 1580-ban jelent meg Frankfurtban; a második 1581-ben Bázelen; a harmadik — az 1581 évnek bővített kiadása —, hely és idő jelölése nélkül 1582-ben. A két utóbbi kiadás Aleksy Rodecki krakkói nyomdájában készült. A „Bibliotheca Unitariorum“ 1983-ban a *Defensio Francisci Davidis*-nek negyedik kiadását jelentette meg. A munka vádirat volt Blandrata, Socinus és mindazok ellen, akik szerepet játszottak Dávid Ferenc elítélésében.

²³ *Confutatio vera et solida iudicii Ecclesiarum Polimicarum, de causa D. Francisci Davidis, in questione de vera hominis Jesu Christi, filii Dei viventis invocatione*, in: *Defensio Francisci Davidis*, Bp 1983, 220—278.

²⁴ Az 1578 március hónapban Tordán tartott zsinat határozta el a „communis prophetia“-t, mely szerint bármely vallási kérdéstről, amiben a zsinat nem döntött, szabad vitatkozni anélkül, hogy ezáltal újítást követnének el. A vallási innovációt Báthori István fejedelem tiltatta meg az 1572 május 25—29. napjain Tordán tartott országgyűlésen. (Erdélyi Országgyűlési Emlékek, II. k. 528.)

²⁵ A „Kisebb egyház“ az 1579. évi Belzyce-i zsinaton Dávid Ferenc nonadorantizmus tana ellen foglalt állást. (Wilbur, E. M., *R History of Unitarianism. Socinianism and its Antecedents*. Cambridge 1945, 367.

²⁶ Landsteiner, K. i. m. 32.

²⁷ Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, Germ. 159, f. 205v. (Szczeni, L. i. m. 257. láb.)

²⁸ Archivio Segreto Vaticano, Nunz. di Germania 104, f. 56v. (Szczeni, L. i. m. 267. sz. láb.)

²⁹ Gillet, J., *Crato von Crafftheim und seine Freunde* 2. k. Frankfurt a.M. 1861, 335—342. (Szczeni, L. i. m. 270. sz. láb.)

³⁰ Szczeni, L., i. m. 55, 56.

³¹ *De providentia* 690, vö. *Catechesis Christiana* 346—352.

³² Erasmus korszakalkotó műve volt az Újszövetség görög szövegének kiadás, melyhez a Vulgatától sokban eltérő latin fordítást és az egyházi felfogással ellentétes magyarázatokat csatolt. Az egyház támadása miatt kénytelen volt az 1. In 5,7.

verset a *Novum Testamentum* 3. kiadásába visszavenni. Erasmus Újszövetségét 1557-ben Wagner Bálint Brassóban kiadta.

³³ *De Trinitatis erroribus libri Septem* (1531); *Dialogorum de Trinitate duo, de justitia regni Christi, capitula quator* (1532); *Christianismi Restitutio* (1553).

³⁴ Az 1574-ben írt *Catechesis Christiana dierum 12*, kéziratos munka másolatban, a Toroczkai Máté (unitárius püspök 1601—1616) kódexben maradt fenn; a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára őrzi. Jelzete: Ms. U/A 1669. 1—314. Lásd: Benczédi Pál, *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kézirattáráról*, in: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár 1957, 38. és Pirnát, Anton, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp 1961, 188—192.

³⁵ A *Disputatio Scholastica* c. művét Palaeologus 1575-ben írta; kéziratos másolatban, a Torockai Máté kódexben (459—531) és azonos szöveggel a Lisznyai Gyárfás (kolozsvári unitárius lelkész) kódexben maradt fenn (1—84)

³⁶ *De Christi cognomine*, Toroczkai Máté kódex. (742—767) 764.

³⁷ Pelagius, 360—420 között élt brit szerzetes; antropológiájában tagadta az eredeti bűnt, a bűnösség egyetemességét; hirdette, hogy minden ember természetes tehetségeivel és erőivel, a törvény és Jézus parancsainak követésével, üdvözülhet. Munkái közül fennmaradtak: *Eulogiae*, *De natura* és *De libero arbitrio*.

³⁸ *De Peccato*, Toroczkai Máté kódex (448—450); *De peccato originis*, Toroczkai Máté kódex (718—720).

³⁹ *Catechesis Christiana*, 277; uo. 392 és 277.

⁴⁰ *Adversus Pii V. proscriptionem Elisabethae reginae Angliae*, Bürger Bibliothek, Bern, 558. sz. kéziratos, 319—320. lásd Szczycki, L. 386. sz. lábja.

⁴¹ Lásd: *De magistratu* és *Defensio verae sententiae de magistratu politico* c. kéziratos munkáit.

⁴² *De bello sententia*, 32 és 47.

Dr. KOVÁCS LAJOS

JELENTÉS

az Amerikai Egyesült Államokban tett
június 6. és 26. közötti látogatásról

Dr. Eugene Pickett, az északamerikai unitárius univerzalista egyház elnöke és felesége meghívtak, hogy feleségemmel együtt az ottani egyház Georgia állam Atlanta városában tartandó évi gyűlésén részt vegyünk. Ugyanakkor hasonló meghívást kapott dr. Ferencz József unitárius püspök is feleségével együtt.

Június 6-án együtt indultunk négyen repülőgépen Budapestről és egy svájci gépen utazva, Zürichben való átszállás után megérkeztünk Bostonba, az ottani egyház központjába. Végig Pickett elnök és felesége nagyon szívesen látott vendégei voltunk, akik részünkre mindenre kiterjedő, részletes, gazdag programot állítottak össze.

Öt napig a Parker House nevű szálloda 10. emeletén laktunk. Ez idő alatt meglátogattuk a híres Plymouth követ, ahol a zarándokok Ang-